

diseases which are manifested by high temperature (Malaria, Typhus, Influenza) they used only the expression — friguri — fever.

Hygieno-epidemiological state in Megleno Vlachs populations is so bad that it gives ideal ground for appearance, developing and spreading of the contagious diseases that raged through the Balcan in this period.

The medical condition of Meglen Vlach is discontantable. The patology of Meglen Vlachs if of different kinds the horms are very difficult and with a high morthality. This is specially the case with infants and small children who are in most cases victum of the contages diseases. Exceptions are venerical deseases wich are not present at Megleno Vlachs untill the Balcans Wars.

Valiorization as a preventive is involved in the last two decades of XIX century. It is cared out by not specialized uneducated people, who used the old way of circumcision.

In many cases Meglen Vlachs did not care their patiences but they left them to their destiny. They had a great beleive in the medical power of their saints and fortunetellers, which were numerous at this area. The public physicians are also of great number and their "curing" is exclusively based on the principles of empirics. In their threatment they used medicaments made by themselves out of plants, animal and minerals. They are universal "physicians" and they "cure" all kind of deseases.

The medical condition of Megleno Vlachs is geeting better at the begining of the XX century when economical-social and cultural-educational circumstances are changed.

(Rad je primljen u Uredništvu 31. XII 1980. god.)

Alfred NICK

PRIOLOG HISTORIJATU SRPSKOG RATNOG SANITETA U BALKANSKIM RATOVIMA 1912—1913. GODINE*

Uvod

Od izbijanja balkanskih ratova dijeli nas 67 godina, pa ipak su oni ostavili svoj jasan pečat u sjećanju današnje stare generacije ne samo srpskih nego svih jugoslavenskih rodoljuba kao posljednja faza oslobođenja srpskih i makedonskih krajeva od vjekovnog osmanlijskog gospodstva i kao prva etapa na putu prema ujedinjenju svih jugoslavenskih naroda.

U vremenu izbijanja balkanskih ratova politička i vojna situacija u Evropi već je bila do krajnosti ispunjena suprotnostima koje su nedugo zatim dovele do prvog svjetskog rata, pa stoga nije čudo što su oči cijele Evrope bile uprte na Balkan, napose oči vojnih krugova, s namjerom, da po držanju, opremljenosti i bojevoj gotovosti ratujućih balkanskih armija stvore sebi predodžbu o vlastitim šansama u skorom svjetskom sukobu. Osim toga balkanski ratovi su (pored nedavnog rusko-japanskog rata 1904—1905) bili zapravo prvi ratovi modernog tipa sa suvremenijom strategijom i dotad nepoznatim borbenim sredstvima, što je povlačilo za sobom sasvim nove, masovne gubitke i dotad nepoznate mjere ratovanja.

Zbog toga je i rad srpskog vojnog saniteta u to vrijeme praćen izuzetnim interesovanjem evropskih vojno-medicinskih stručnjaka, a stručne analize tog rada u toku i neposredno po završetku ratnih operacija bile su od izuzetne važnosti ne samo za srpski vojni sanitet nego su doživjele širok publicitet i van granica balkanskih zemalja.

Priličan broj podataka o ovoj temi iznesen je na sastancima Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije u Skopju (1965)⁵ i Dubrovniku (1969)⁶; u ovom referatu opširnije ćemo se baviti aktivnošću srpskih vojnih bolnica, jer su se one isticale uspješnim zbrinjavanjem ranjenika i provođenjem za ono vrijeme vrlo naprednih metoda kirurškog liječenja ratnih povreda.

I. SANITETSKI KADROVI SRBIJE

U I balkanski rat Srbija je ušla sa relativno mladom zdravstvenom službom, a broj liječničkog kadra bio je — čak i za mirnodopske potrebe — vrlo skroman. Računa se da je Srbija tada imala oko 340 liječnika. Oni su se školovali na medicinskim fakultetima u Austriji, Francuskoj i Rusiji, pa je i njihova stručna osposobljenost bila prilično raznolika. Može se ocijeniti kao vrlo pozitivno, da u ono doba mladi liječnici nisu

* Rad je saopšten na 29. naučnom sastanku Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije u Beogradu 7—8. XII 1979. god.

tražili namještenja samo u Beogradu i drugim većim centrima, nego su najčešće ostajali u sredini iz koje su ponikli, te je i u mnogim manjim mjestima bio bar po neki liječnik, a sva važnija mjesta Srbije imala su bolnicu.

Vojni liječnici tadanje Srbije uživali su u narodu izuzetni ugled i to s punim pravom, jer su u ratovima tokom posljednjih decenija 19. stoljeća stekli mnogobrojna korisna iskustva, a i organizacione forme vojnog saniteta bile su prilagođene tim iskustvima i potrebama, osobito naredbom kralja Milana I od 7. II 1886. god.⁶

Za afirmaciju vojnog saniteta u stručnom i organizacionom pogledu stekli su neprolazne zasluge dr Vladan Đorđević, ratni kirurg i rukovodilac vojnog saniteta u vrijeme dva srpsko-turska rata 1876-1878. i srpsko-bugarskog rata 1885-1886, osnivač Srpskog Crvenog krsta, zatim dr Emerich Lindenmayer, načelnik srpskog saniteta u vrijeme srpsko-turskih ratova, nadalje dr Lazar Genčić, načelnik saniteta Vrhovne komande i dr Filip Tajsic, referent saniteta pri ministarstvu vojnom, koji je bio inicijator citirane naredbe kralja Milana. U ovu grupu istaknutih rukovodilaca spadaju još: dr Tadija Sondermajer, načelnik saniteta i prvi upravnik Nove vojne bolnice u Beogradu, i dr Mihajlo-Mika Marković, poznat ne samo zbog svoje poslovične hrabrosti i savjesnosti, nego i kao vrstan kirurg, zaslužan i po tome što je već 1882. g. predložio da se pri liječenju rana uvede antiseptički jodiformni zavoj, u čemu je srpski vojni sanitet prvi u Evropi prihvatio tu korisnu novinu, za ono doba izvanredno naprednu.

Kao rukovodilci saniteta u operativnim jedinicama uoči i u toku oba balkanska rata ističu se: pukovnik dr Svetozar Arsenijević (1854-1932) načelnik saniteta dunavske divizijske oblasti, a kasnije načelnik saniteta III armije; pukovnik dr Vojislav Stojanović (1869-1915) referent saniteta niške divizijske oblasti; general dr Čeda Đurđević (1886-1940) kirurg i načelnik saniteta I armije i konačno načelnik kirurškog i ortopedskog odjeljenja Nove vojne bolnice u Beogradu; pukovnik dr Vlada Popović (1867-1935) higijeničar, u ratu referent saniteta drinske divizije; general dr Sava Popović (1871-1944) u balkanskom ratu komandir bolničarske čete, zatim referent saniteta drinske divizije, pa upravnik stalne vojne bolnice u Prištini i referent saniteta kosovske divizijske oblasti; dr Đorđe Nešić (1875-1959) oftalmolog, u balkanskom ratu pukovski liječnik, a kasnije liječnik jednog poljskog previjališta; i mnogi drugi.

Osim liječnika vojnih obveznika i studenata medicine od kojih se velika većina našla na frontu, srpski vojni sanitet raspolagao je i jednom dragocjenom rezervom. Bile su to žene liječnice i studentice medicine, koje su 1912. god. obuhvaćene općom mobilizacijom. One su raspoređene isključivo po bolnicama pliće i dublje pozadine. Često je jedna jedina liječnica bila i upravnik i jedini liječnik neke rezervne vojne bolnice. Ipak, sve su one izvanredno vješto i savjesno izvršavale svoj dug domovini, a mnoge od njih su i istovremeno vršile kompletno medicinsko obezbjeđenje i civilnog stanovništva svog okruga, nekiput pod najtežim uslovima zbog epidemija, koje su se javile u toku rata. V. Gavrilović u svojoj doktorskoj disertaciji⁸ navodi poimenično 21 liječnicu učesnice u balkanskim ratovima.

Pored ovdje pobrojanih istaknutih rukovodilaca vojnog saniteta potrebno je navesti još jedno ime, koje zauzima posebno mjesto u naučnoj obradi rezultata medicinskog rada u srpskim vojnim bolnicama. To je bio dr Vojislav J. Subbotić st. (1859-1923) glavni kirurg Nove vojne bolnice u Beogradu, organizator i najaktivniji predavač 11 redovnih stručnih sastanaka, na kojima su se okupljali srpski i inostrani liječnici, i autor vrlo zapaženih publikacija o ratno-kirurškim iskustvima. Nedostatak mu je što kao izrazito civilni kirurg sa stalnim sjedištem u Beogradu nije imao iskustva s ranjenicima u prednjem trupnom reonu, pa su mu zapažanja bila jednostrana, zasnovana na već trijažiranom ranjeničkom materijalu. Drugi balkanski rat donio je teške povrede od eksplozivnog artiljerijskog oružja, pa je Bergman-ova teorija (da je ratna rana primarno neinficirana) koje se je držao i dr Subotić, izgubila svoje značenje. Ipak njegova je velika zasluga da su stručni sastanci omogućili izmjenu iskustava i registraciju mnogobrojnih dragocjenih podataka o radu bolničke kirurške službe. Ujedno je bilo korisno njegovo zapažanje, da se na bojnopolju rane inficiraju zbog kvašenja i prljanja prvih zavoja, zbog čega je pledirao za brzu i dobru evakuaciju.

Na kraju ovog letimičnog pregleda pogriješili bismo, kad ne bi spomenuli i preminulog počasnog predsjednika Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i istaknutog historičara medicine (naročito vojne) sanitetskog generala u p. prof. dr Vladu Stanojevića, koji je izuzetnim marom prikupio nebrojene podatke iz naše vojne medicinske prošlosti te iste obradio u velikom broju svojih naučnih radova^{3,7}.

II. POMOĆ INOSTRANIH MEDICINSKIH MISIJA

U pomoć srpskom vojnom sanitetu došao je priličan broj liječnika iz raznih zemalja Evrope. Pored ruskih, engleskih i švicarskih misija bilo je tu nekoliko liječnika iz Austrije, zatim grupa njemačkih kirurga i po neki iz Italije i Holandije. Najznačajnije su bile grupe čeških i jugoslavenskih liječnika (Srba i Hrvata kao i Slovenaca iz naših krajeva koji su se tada nalazili pod Austro-ugarskom monarhijom).

Od čeških kirurga ističu se: prof. dr Rudolf Jedlička, dr Velselý, dr Burian, i ortoped dr Tobiášek, sva četiri u Beogradu, dr Levitu u Nišu, dr Dostal u Kraljevu, dr Polak u Kragujevcu, te dvojica dr Jirasek i dr Rychlik koji su odmah otišli u Crnu Goru. Njihova je pomoć bila od izuzetnog značaja za srpski vojni sanitet.

O liječnicima iz Hrvatske pisao sam opširno u ranijim referatima⁵. Bilo ih je svega 29, a od toga su nekolicina bili u Srbiji po dva i tri puta.

Iz Slovenije⁷ valja spomenuti u prvom redu uvaženog ljubljanskog kirurga dr Edu Šlajmera i dr Ivana Oražena. Obojica su radila u Vojnoj bolnici u Nišu od 30. IX do 8. XII 1912. god.

O pojedincima iz ovih ekipa bit će govora u slijedećem poglavlju. Iz dokumentacije koja mi je stajala na raspolaganju ustanovio sam, da su liječnici iz inostranstva, dobrovoljci u srpskom vojnom sanitetu, raspoređivani isključivo na dužnosti u pozadini (izuzetak je učinjen samo

s liječnicima iz Švajcarskog Crvenog križa)⁵, a na dužnosti na frontu odlazili su isključivo liječnici i studenti medicine Srbijanci. Zbog toga je i broj ratnih žrtava među njima bio nesrazmjerno visok.

III. MEDICINSKI RAD U NEKIM VOJNIM BOLNICAMA

Najvažnija i za krajnji ishod liječenja najodgovornija bila je:

1) *Nova vojna bolnica u Beogradu*¹ (preteča današnje Vojno-medicinske akademije) sagrađena 1908. god. zaslugom tadanjeg načelnika srpskog vojnog saniteta dr Tadije Sondermajera, koji je ujedno imenovan prvim njenim upravnikom. Ova bolnica bila je najmodernija vojna bolnica toga vremena u Evropi. Imala je 2 kirurška odjeljenja, 2 internu, 1 očno, 1 venerično i 1 zarazno odjeljenje, zatim prosekteru, apoteku, upravnu zgradu i gospodarske zgrade. Mirnodopski kapacitet bio je 350 postelja, a u ratu 550 ležaja. No po izbijanju I balkanskog rata iz ove bolnice otpušteni su svi bolesnici te je tako stvoreno dovoljno ležaja za smještaj 600 najtežih ranjenika sa balkanskog bojišta. Izvjestan broj tih ranjenika raspoređen je po raznim beogradskim stacionarima, a lakši su liječeni ambulantno.

Dr Figatner⁵, dobrovoljac iz Zagreba, koji je proveo u N.v.b. Beograd od 22 (9) oktobra do 25 (12) novembra 1912, piše u „Liječničkom vjesniku“¹, da je u tom periodu liječeno u toj bolnici 1308 ranjenika. Od toga je bilo:

- hospitaliziranih u N.v.b. 856, od toga 375 (44%) teških ranjenika,
- hospitaliziranih u stacionarima 300,
- liječenih ambulantno 151.

Isti autor daje nam dosta interesantan pregled kazuistike iz koga se može zaključiti, da je kvalitet kirurškog rada bio za tadanje stanje nauke više nego zadovoljavajući. Tako vidimo da je od 856 ranjenika liječenih u samoj N.v.b. bilo:

- ozljeda mozga 30, od toga letalnih 16 (53%) (od toga operirana 3), izliječeno 14 (47%) (od toga operiranih 10),
- penetrantnih rana thoraksa 54, od toga letalni 1, izliječeno operacijom 2 (empijem i apsces pluća), izliječeno bez operacije 51,
- penetrant. povrede vrata 6, svi izliječeni,
- penetrantne ozljede trbuha 24, od toga letalno 10, i to 1 umro kod operacije, 9 stiglo u moribund. stanju, izliječeno operacijom 6, izliječeno bez operacije 8,
- ozljede zdjelice 8, od toga izliječeno operacijom 2, izliječeno bez operacije 5, umro 1 (teža povreda granatom),
- prostrjel torak. kralježnice 4, umrla sva 4,
- ozljede lica i paranazal. sinusa 19, svi izliječeni,
- nekomplikirane frakture velikih kostiju 64, od toga umro 1, izliječeno amputacijom 18, izliječeno bez amputacije 45,
- glatki prostreli velikih kostiju 166, svi izliječeni,
- ozljede malih kostiju, zglobova i mekih dijelova 481, svi izliječeni.

Ovi povoljni rezultati kirurškog liječenja značajni su naročito zbog udaljenosti fronta od Beograda i sporosti tadanjih transportnih mogućnosti tako da su neki transporti stizali s velikim zakašnjenjem. Najbolje

je organizovana evakuacija iz kumanovske bitke, odakle su neki ranjenici stizali u Beograd još istog ili idućeg dana. Evakuacija iz bitaka kod Prilepa i Bitole i iz Sandžaka bila je mnogo sporija i komplikovanija; mjestimice ranjenici su morali stajati u vodi do pasa, pa su im zavoji bili raskvašeni, uprljani i inficirani, što je u znatnoj mjeri pogoršavalo uvjete i uspjeh kirurškog liječenja.

Kirurški rad u N.v.b. vršila je najprije grupa njemačkih kirurga, ali njihov rad nije zadovoljio glavnog kirurga dr Subbotića st. pa je on Nijemcima povjerio rad u manje važnoj kirurškoj stanici u jednom privatnom sanatoriju (sanatorij dr Živkovića?), a na kirurško odjeljenje N.v.b. doveo je ekipu češkog kirurga prof. dr Jedličke, koja je imala 6 liječnika i 1 instrumentarku.

Od ostalih ratnih bolnica u samom Beogradu spomenuo bih samo neke, o kojima sam našao podatke.

2) *Rezervna vojna bolnica br. 8*⁵ bila je smještena u zgradi stare Vojne akademije. Kapacitet joj je bio 20-30 postelja, smještenih u 4-5 bolesničkih soba, a mnogi su ležali i po hodnicima. Bolnica broj 8 služila je uglavnom za trijažu ranjenika koji su stizali iz bitke kod Štipa, a kasnije u II balkanskom ratu i iz bregalničke bitke. U ovoj bolnici zadržavani su ranjenici posebno i radi posmatranja na eventualne zarazne bolesti, pa je u neku ruku imala ulogu karantinske stanice. Za to vrijeme liječenje je vršeno u malom previjalištu iste bolnice, a po isteku karantine ranjenici su premještavani u rezervnu vojnu bolnicu broj 24 radi eventualno potrebnog kirurškog liječenja.

U bolnici broj 8 radio je 1 talijanski liječnik. Njega je kasnije naslijedio naš dermatovenerolog dr Đorđević iz Zagreba, a kirurško zbrinjavanje je vršio Austrijanac doc. dr Saar².

3) *Rezervna vojna bolnica br. 24*⁵ imala je nešto povoljniji smještaj u zgradama Nove vojne akademije i služila je za kiruršku obradu težih ranjenika, napose onih koji bi ovamo stizali iz trijažne bolnice broj 8. U ovoj bolnici radili su: kao upravnik Srbijanac dr Maksimović, a kao kirurzi naš dr Budisavljević i Austrijanac dr Pfanner⁵.

4) *Rezervna vojna bolnica br. 29* nalazila se je u zgradi osnovne škole u Dečanskoj ulici i služila je za hospitalizaciju i kiruršku obradu težih ranjenika. U ovoj bolnici radila je u toku II balkanskog rata ekipa osječkog kirurga dr Florschütza (dr Dejanović i medicinar Daniel Michl), koji je upravo tu stekao svoja ratna iskustva i na temelju njih „evoluirao u ratnog kirurga smjelije inicijative“ kako ga ocjenjuje general prof. dr Nikoliš u „Ratnoj kirurgiji“⁴.

5) *Rezervna vojna bolnica u zgradi IV beogradske gimnazije* obrađivala je pretežno ortopedsku kazuistiku te su ovamo raspoređeni na rad češki ortoped dr Tobiasšek i naš ortoped dr Spišić sa dr Jambrišakom. I sarajevski kirurg dr Milivoj Kostić saradivao je s ovom bolnicom⁵.

6) *Rezervna vojna bolnica br. 13* nalazila se je u zgradi Ginekološko-akušerske klinike na Vračaru, a imala je 86 postelja. U prvom balkanskom ratu ovdje je proveo na radu mjesec dana dr Julije Budisavljević pod neposrednim rukovodstvom češkog kirurga prof. dr Jedličke. Asistent mu je bio Austrijanac dr Patscheider, sekundarac

insbruške Kirurške klinike prof. dr Haberera, gdje su obojica stekli solidno kirurško obrazovanje, pa su i u bolnici broj 13 vrlo uspješno surađivali. Rezultate svog rada iznosili su na stručnim sastancima u Beogradu, a objavljivali su ih i u stručnim časopisima u Zagrebu i u Austriji^{2 5}.

7) Osim ovih 6 u Beogradu je u toku balkanskih ratova djelovalo još 18 rezervnih vojnih bolnica što čini ukupan broj od 24 ratne vojne bolnice. U njima je za vrijeme oba rata bilo (po Subbotiću) ukupno oko 5000 ležaja, a od oktobra 1912 do konca januara 1913. (dakle u samo I balkanskom ratu) liječeno je preko 7000 ranjenika. Od toga je (po istom autoru) bilo svega samo 13 slučajeva erysipela i svega 4 slučaja tetanusa. Ovi potonji svi su podlegli infekciji³.

Od ratnih bolnica u unutrašnjosti evo tek nekoliko interesantnih podataka.

8) U Kragujevcu (po podacima koje su objavili dr Figatner i dr Ivo Hercog)¹ na dan izbijanja I balkanskog rata nalazio se na dužnosti referenta saniteta pukovnik dr Kovačević. On je na temelju proračuna gubitaka osigurao u Kragujevcu 1200 bolesničkih postelja i to u dvije stalne bolnice (vojnoj i civilnoj okružnoj) i 4 privremene poljske bolnice. U stalnim bolnicama uslovi smještaja i rada bili su za tadanje prilike vrlo dobri. Svaka od njih imala je adekvatno građene i opremljene operacione dvorane, obilno sortirane kompletne instrumentarija te uređaje za dezinfekciju kao i sanitarne čvorove. 4 poljske bolnice bile su improvizovane u kragujevačkim kasarnama, ispražnjenim zbog odlaska jedinica na front. U mjestu je bilo 5 kirurga, od toga 1 Srbin iz Bačke, 3 Čeha i 1 Hrvat iz Zagreba.

Kragujevačke bolnice primale su ranjenike i bolesnike iz kumanovske bitke te iz bitaka kod Novog Pazara, Kačanika i drugih, manjih okršaja. Teži ranjenici zbrinjavali su se odmah u stalnim, a lakši ranjenici i bolesnici u poljskim bolnicama. Ukupan broj ranjenika liječenih u Kragujevcu bio je 750. Zarazni болоvali su najčešće od „enteritis-a“ (najverovatnije se radilo o dizenteriji).

9) Vojne bolnice u Nišu prihvatale su ranjenike iz bitke s Arnautima kod Merdara. U tim bolnicama nalazimo slovenačku kiruršku ekipu dr Ede Šlajmera, iz čijih sjećanja¹ saznajemo, da je za vrijeme boravka te ekipe u Nišu liječeno 467 hospitaliziranih i 222 ambulatna ranjenika. Većina hospitaliziranih imali su teške povrede kostiju i zagnojene rane. Loše stanje rana dr Šlajmer pripisuje slaboj obučenosti dobrovoljnih bolničarki, dok je rad vojnika bolničara bio mnogo bolji, jer je njihovu obuku vršio vojni sanitet na osnovu ratno kirurških iskustava. Izvjesnu ulogu igrala je i sanitetska oprema i čisto rublje, jer su stizali do jedinica s velikim zakašnjenjem i loše pakovani, čime je bila otežana brza i praktična distribucija, osobito u prvim tjednima rata.

Član dr Šlajmerove ekipe dr Oražen učestvovao je i u II balkanskom ratu i objavio o tome knjigu „Med ranjenimi srpskimi brati“, koja odiše divljenjem za srpskog vojnika.

Uz dr Šlajmerovu ekipu radio je neko vrijeme (februara 1913) i zagrebački ortoped dr Božidar Spišić. On opisuje mnogobrojne teške povrede civilnog stanovništva, izazvane eksplozijama artiljerijskih granata. Te su eksplozivne povrede dolazile do kirurga teško zapuštene

i inficirane, pa su završavale vrlo čestim amputacijama uprkos pokušajima kirurške obrade⁵.

10) Konačno da spomenemo još i ratnu bolnicu u Valjevu. tamo je uz aktivnog srpskog vojnog liječnika i referenta saniteta drinske divizije, kasnijeg sanitetskog generala dr Savu Popovića bio raspoređen i liječnik dobrovoljac iz Varaždina dr Stjepan Stanković, koji se je očito istakao vrlo požrtvovanim i uspješnim radom, jer je poslije balkanskog rata odlikovan visokim odlikovanjima sv. Save s plavom vrpcom i Srpskog crvenog krsta¹.

ZAKLJUČAK

Ovdje prikupljeni podaci predstavljaju samo jedan skromni prilog historijatu srpske vojno-sanitetske službe u jednom slavnom periodu naše prošlosti koji je obilovao prije svega mnogobrojnim primjerima humanizma i bratske saradnje jugoslovenskih naroda. Ta činjenica, nažalost, bila je pomućena u drugom balkanskom ratu sukobom Srbije i Bugarske. To je navelo neke autore, da s medicinske strane podvrgnu kritičkoj analizi sanitetske gubitke tih dviju armija. Uporedba je ispala nesrazmjerno povoljnija za srpsku stranu. Iako su obje strane imale obilnu pomoć evropskih medicinskih stručnjaka (Bugari možda i obilniju nego Srbi), uređenje ratnih bolnica (stalnih i privremenih), njihova oprema, kvalitet kadrova, nivo medicinskog rada, kvalitet evakuacionog transporta, tjelesna i psihička kondicija boraca i uspjeh liječenja ranjenika, sve to bilo je nesrazmjerno bolje i kvalitetnije na srpskoj strani. O tome su napose pisali autori, koji su imali prilike da kao dobrovoljci provedu izvjesno vrijeme u sanitetu srpske i bugarske vojske. Završit ću stoga sa slijedeća dva kraća izvoda iz tih ocjena¹:

a) Njemački kirurg dr Colmers nakon izvršene inspekcije njemačkih kirurških ekipa u Bugarskoj smatra razlogom učestalih komplikacija: slabu trijažu ranjenika i loš transport kao i nesposobnost zdravstvenih kadrova, iako priznaje da je Bugarska tada imala 650 liječnika, a od toga samo 10 savremenih kirurga.

Naš pisac dr Figatner ne slaže se s ovom Colmers-ovom ocjenom i ne krivi bugarske liječnike, nego slabu organizaciju rada zbog nesposobnosti uprave Bugarskog Crvenog krsta.

b) Isti pisac dr Figatner kaže na drugom mjestu^{1 5}: „Po općoj ocjeni etapna sanitetska služba srpske vojske odlično je funkcionisala, a bolnice su bile dobro snabdjevene (vidjeli smo, da to uglavnom važi za veći broj ustanova, ali ne za sve — op. A. N.). Pored toga i briga za vojnika bila je na visini, ishrana dobra, alkoholnih pića vojska nije dobivala nego samo krepke obroke, topli čaj ili prekuhanu vodu“. Pisac vidi veliku prednost prvih zavoja, koje je imao svaki srpski vojnik i znao ih postaviti, dok bugarski vojnici nisu imali prvih zavoja.

Nije dakle čudo što su vjerovatno i svi ovi elementi sanitetskog obezbeđenja imali svoga utjecaja na krajnji ishod srpsko bugarskog II balkanskog rata.

LITERATURA

¹ Figatner M., *Pod crvenim krstom*. Liječ. Vjes., Zagreb, 1913, XXXV, 1. 7-13. — ² Budisavljević J., *Kriegschirurgische Erfahrungen aus Serbien*. Wiener Klin. Wschrift, Wien, 1913, XXVI, 19, 1-12. — ³ Stanojević V. (izd.) i Subbotić V. st., *Istoriya srpskog vojnog saniteta — Ratno-hirurška iskustva u ratu 1912*. Beograd, Stamparija „Zlatibor“, 1925, 241-246. — ⁴ Nikoliš G., *Prošlost i sadašnjost ratne kirurgije. Ratna kirurgija*, I. Sanitetska uprava JNA, Beograd, 1953, 16-34. — ⁵ Nick A., *Liječnici iz Hrvatske u Balkanskim ratovima 1912-13*, Zbornik radova, XIV sastanka NDZIZKJ, Skopje-Ohrid 1965, NDZIZKJ, Beograd, 1965, 309-331. — ⁶ Nick A., *Historiografija vojnog saniteta jugoslavenskih zemalja*, II dio (1912-13). Acta hist. med. pharm. veter., Beograd 1969, IX, 1-2, 224-227. — ⁷ Stanojević V., *Likovi i dela istaknutih lekara*. Spomenica SLD 1872-1972, SLD, Beograd, 1972, 159-234. — ⁸ Gavrilović V., *Žene lekari u ratovima 1876-1945 na tlu Jugoslavije*. NDZIZKJ, Beograd, 1976, 24-30.

EIN BEITRAG ZUR GESCHICHTE DES SERBISCHEN SANITAETSWESENS
IN DEN BALKANKRIEGEN 1912-13

Alfred NICK

Die Balkankriege 1912-13 ereigneten sich zur Zeit, als die allgemeinpolitische und militärische Lage in Europa bereits mit extremen Widersprüchen als Vorzeichen des ersten Weltkrieges erfüllt waren. Deswegen erregte auch die Tätigkeit des serbischen Sanitätswegens ein besonderes Interesse der europäischen militärmedizinischen Fachärzte.

Der Autor befasst sich diesmal ausführlicher mit der Tätigkeit einiger serbischer Kriegsspitäler, die eine erfolgreiche — zu jener Zeit bereits sehr fortschrittliche Wundversorgung aufweisen konnten, trotz gewisser Schwierigkeiten der Medicoevakuation aus entlegeneren Bereichen des Kriegsschauplatzes.

Zuletzt unterzieht der Autor einer Analyse die schriftlichen Erinnerungen einiger Teilnehmer, die sich auf die Qualität der serbischen und bulgarischen chirurgischen Behandlung (insbesondere im zweiten Balkankrieg) beziehen und die eine zweifelsohne bessere Organisation des serbischen Sanitätswesens und seiner Elemente hervorheben.

(Rad je primljen u Uredništvu 8. XII 1979. god.)

Filip ŠOĆ

PRVA SUDSKO MEDICINSKA VJEŠTAČENJA U CRNOJ GORI*

Tražeći kulturne vrijednosti iz starih vrela, našao sam neka arhivska dokumenta, koja su vrijedna pažnje, i koja želim prikazati da bi bila sačuvana od zaborava.

Poznato nam je svima da se o našoj zdravstvenoj kulturnoj istoriji Crne Gore ne može govoriti, a da se ne pomene ličnost dr Petra Miljanića, koji je organizator i protagonista modernog koncepta razvoja zdravstvene službe u Crnoj Gori, a koji je 21. IX 1897. god. u 46 godini prerano završio svoj životni put.

Na njegovo mjesto 9. XII 1897. god. dolazi dr Božidar Perazić, iz čijeg vremena i potiču ova arhivska dokumenta koja želim ovdje iznijeti. Zato smatram da bi bilo potrebno da se ukratko osvrnem na biografiju i profesijsku djelatnost dr Perazića, čovjeka koji je nastavio započeti koncept dr Miljanića, i koji je svojom aktivnošću, umijećem, i znalačkom erudicijom, afirmisan kao odličan organizator i stručnjak.

Rođen je u Kastelastvi (Petrovac) 25. XII 1863. god., a umro je u Beogradu 13. VII 1954. god.

Osnovnu školu završio u mjestu rođenja, klasičnu gimnaziju u Kotoru, a Medicinski fakultet u Beču. Poslije završenih studija, bio je ljekar srpske kolonije u Carigradu od 1892. do 1895. god. Od 1895. do 1897. god. bio je ljekar u Austrijskoj vojsci u činu kapetana sa mjestom boravka u Kotoru. Sa tog položaja došao je u Crnu Goru, gdje je poslije smrti dr Miljanića postavljen za šefa saniteta i upravnika Bolnice „Danilo I“.

Istakao se kao vrsan hirurrg i organizator. Bolnicu je proširio i preuredio, izgradio za one prilike modernu operacijsku salu u kojoj su mogle da se vrše sve hirurške intervencije. Za njegovo zalaganje za unapređenje zdravstvene službe dobio je veliko priznanje prilikom svečanog otvaranja novih prostorija bolnice (Službeni list „Glas Crnogoraca“ od 3. III 1912. god.), zatim u spomenici „50 godina na Prestolju“ 1860-1910 godine (Cetinje, 1910).

Bio je delegat Crne Gore na Međunarodnom medicinskom kongresu u Parizu 1900. god. i na Međunarodnom kongresu „Crvenog krsta“ u Petrogradu, kada je podnio referat o instituciji Crvenog krsta u Crnoj Gori.

Inače, bio je čovjek visoke kulture, opšteg širokog obrazovanja, te se pored medicinske nauke bavio istorijskim i kulturnim problemima. Posjedovao je veliku biblioteku i mnoštvo rijetkih stranih knjiga koje se odnose na istoriju Crne Gore, kao i drugih dokumenata o Crnoj Gori koje je dugi niz godina sakupljao po raznim muzejima od Trsta preko Beča, i Zadra do Pariza.

* Rad je saopšten na 28. naučnom sastanku Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije u Herceg Novom 5-7. X 1978. god.